

М. А. ЖОВТОБРЮХ
КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ І ШКОЛА

Мова — неоціненний скарб народу. У житті кожної людини вона відіграє надзвичайно важливу роль. За її допомогою людина мислить, оформляє і виражає свої думки й почуття, вона є засобом багатогранного спілкування з іншими людьми, могутнім засобом ідеологічної боротьби народу. І в праці, і на відпочинку, і в щасті, і в горі — наше життя завжди пов'язане з мовою. Без неї неможливе існування будь-якого колективу, неможливе виробництво, трудова діяльність людей, взагалі неможливе існування суспільства. У мові відбита вся минувшина народу, його історія, його боротьба за найсвітліші людські ідеали. Мова забезпечує історичну безперервність духовної культури народу. Все це вимагає від кожного з нас бережно і дбайливо ставитися до мови, прагнути до найефективнішого використання її необмежених виражальних можливостей, постійно дбати про піднесення культури власного усного і писемного мовлення.

Під поняттям культури мовлення розуміється насамперед додержання правильної літературної вимови, правопису, лексичних і граматичних норм, прийнятого в літературній мові наголошування слів. Це так. Без цих найелементарніших вимог не можна, безумовно, й говорити про будь-яку культуру мови. Але ними не обмежується поняття культури мовлення. Воно також в умінні найточніше і найповніше висловлювати будь-яку думку, логічно її розгортати, добирати слова, фразеологічні звороти та граматичні форми, найбільш відповідні стильові мовлення, творчо використовувати мовні скарби для вираження понять з різних галузей життя народу. Людина мислить за допомогою мови й за її допомогою оформляє й виражає свої думки, тому збагачення й удосконалення власного мовлення одночасно є також і розвитком та удосконаленням свого логічного мислення.

Культура мови передбачає дбайливе ставлення до чистоти мови, до її природної краси. Незаперечним є той факт, що носій високої загальної культури ніколи не дозволить собі засмічувати мовлення, псувати мову, якою він користується, порушувати внутрішні закони її. Скалічена, попсована мова ніколи не підносила людину, а, навпаки, завжди принижувала її, примітизувала її мислення, заважала їй інтелектуально зростати. Отже, справедливо говорять, що культура рідної мови — важливий показник загальної культури людини.

Суспільне значення культури мовлення винятково велике, особливо в наш час, у соціалістичному суспільстві, бо колективне виробництво, активна участь усього народу в політичному житті країни, піднесення загальної освіти і професійної підготовки трудівників міста і села, динамічний науково-технічний прогрес і зв'язаний з ним великий і всезростаючий потік різноманітної за своїм змістом і призначенням інформації значно посилити роль літературної мови як засобу спілкування людей. Разом із цим зросли й вимоги до стабільності літературних норм, до стильової і жанрової вмотивованості використання у мовленні різного типу виражальних засобів. Додержання усталених норм літературної мови, яка в соціалістичному суспільстві стала надбанням усіх верств населення, — обов'язкова вимога до кожного, хто користується нею в будь-якій сфері суспільного життя.

Відомо, що правильна літературна вимова, за законами мови поєднані слова в словосполучення і речення, відповідно до призначення і стилю мовленнєвого акту дібрані лексичні й синтаксичні засоби надають мовленню органічної краси, що має неабияке значення для того, хто його сприймає, сприяють кращому й глибшому засвоєнню ним висловлюваної думки, повнішому донесенню до слухача висловлюваних роздумів і почуттів. Навпаки, неправильна вимова, орфографічні та граматичні помилки, не на місці або у невідповідному значенні вжите слово, незграбні синтаксичні конструкції викликають невдоволення, а то й обурення у читачів та слухачів, спрямовують їхню увагу на зовнішнє оформлення написаного чи сказаного, заважають вникнути в його зміст. Різного роду помилки можуть і спотворити суть висловлюваної думки. А все це перешкоджає мові виконувати свою найважливішу суспільну функцію як засобу спілкування людей у колективі, функцію комунікативну. Порушення літературних норм, невисока культура

мовлення пояснюються двома причинами — недостатнім знанням законів літературної мови або байдужим, недбалим ставленням до мови взагалі, що є показником невисокої загальної культури носія мови.

Культура мовлення завжди привертала до себе увагу визначних письменників, представників науки і прогресивних державних діячів. Кожному пам'ятні натхненні слова І. С. Тургенева про велику, могутню, правдиву і вільну російську мову та його заклик, що ніколи не старіє: «Бережіть чистоту мови, як святиню!». Він звернений до сучасного покоління й стосується носіїв мови кожного народу.

Висловлювання про любов до рідної мови, про боротьбу за її чистоту та культуру містять безсмертні твори В. І. Леніна, зокрема замітка «Про очищення російської мови» (Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 40. — С. 47). В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що до мови потрібно ставитися уважно і з любов'ю як до національного скарбу народу, а говорити й писати потрібно просто, ясно і точно, при цьому завжди зважаючи на аудиторію, якій призначається усний виступ чи написаний твір.

Визначний державний діяч М. І. Калінін, звертаючись до учнів старших класів середньої школи, нагадував, що немає такої сфери суспільної діяльності, де б не вимагалось добре знання мови. Він говорив: «Вивчення рідної мови — це велика справа. Найвищі досягнення людської думки, найглибші знання і найполум'яніші почуття залишаються невідомими для людей, якщо вони не будуть ясно і точно оформлені в словах» (Калінін М. І. Про комуністичне виховання. — К., 1955. — С. 97-98).

За чистоту мови, за високу культуру усного і писемного мовлення не раз виступав М. Горький. «Боротьба за чистоту, за смислову точність, за гостроту мови є боротьба за знаряддя культури», — писав він (Горький М. Літературно-критичні статті. — К., 1951. — С. 206).

«Як парость виноградної лози, плекайте мову. Пильно й ненастанно політь бур'ян. Чистіша від слюзи вона хай буде», — звертався до своїх співвітчизників у вірші «Мова» наш визначний поет і вчений М. Т. Рильський. Любити й шанувати рідну мову, дбати про її чистоту і високу культуру закликали в своїх творах Т. Г. Шевченко і І. Я. Франко, Л. М. Толстой і Леся Українка, Панас Мирний і А. П. Чехов, В. Г. Короленко і П. Г. Тичина, В. М. Сосюра і О. П. Довженко та багато інших майстрів художнього слова.

Культура українського усного і писемного мовлення в останній час помітно підвищилась. Це є наслідком зростання освітнього рівня і загальної культури населення нашої країни, наслідком самого способу життя соціалістичного суспільства. І все ж вона відстає від сучасних вимог, від ускладнення і розширення комунікативних функцій літературної мови.

Боротьба за культуру мовлення стала в нас загальносуспільною справою, невід'ємною частиною розвитку соціалістичної культури. Основну роль у цій справі має відігравати школа, бо саме в ній формується науково-теоретична база мовної культури й набуваються її основні практичні навички. Вона має прищепити учням любов до мови, навчити їх досконало володіти нею у своєму повсякденному житті. Реалізація цього винятково важливого завдання покладається на весь педагогічний колектив школи, хоч, зрозуміло, основна і вирішальна роль тут відводиться вчителю мови.

Першою і обов'язковою умовою правильної і ефективної організації роботи над піднесенням культури мовлення в школі є забезпечення високої вимогливості всіх учителів, незалежно від їх спеціальності, до власного мовлення. Вчитель — у всьому зразок для учня. Має бути зразковою і його мова. На жаль, у багатьох школах мова вчителів ще далека від тих вимог, що їх ставить сучасне життя. Часто вона засмічена не властивими літературній мові словами, різними відхиленнями від літературної норми у синтаксичних зворотах, порушеннями вимовних літературних норм, різного типу невмотивованими лексичними, граматичними і фонетичними діалектизмами тощо.

Іноді буває й так, що на уроці вчитель говорить літературною мовою, а поза уроком у спілкуванні з учнями, їх батьками і з своїми колегами переходить на місцеву говірку. Все це, зрозуміло, не сприяє засвоєнню учнями літературної норми мови, піднесенню культури

їхнього мовлення. Таке становище, що спостерігається ще в окремих школах, ніяк не можна вважати нормальним. І в класі, і поза класом кожен учитель має користуватися мовою літературною, адже саме вона є безпосереднім засобом його професійної діяльності, засобом донесення до учнів потрібних наукових знань, своїх роздумів, настанов, порад. Йому за його суспільними обов'язками належить тактовно прищеплювати скрізь і завжди й насамперед у своїх вихованців відповідальне ставлення до мови як одного з найважливіших чинників культури людини.

Основні орфоепічні, лексичні, словотвірні і граматичні норми учні пізнають і засвоюють на уроках своєї рідної мови, про що з більшим чи меншим успіхом дбає учитель-мовник. І все ж нерідко доводиться спостерігати в мовленні випускників середніх шкіл суттєві відхилення від правильної літературної вимови, наголошування, а то й граматичного оформлення слів. На помилки такого типу страждають, на жаль, і деякі доповідачі, лектори, диктори радіо й телебачення, мовлення яких розраховане на широке коло слухачів. Найчастіше подібні відхилення від літературної норми зумовлюються діалектним оточенням, у якому жив, навчався і з якого, вийшов той, хто їх допускає в своєму мовленні. Недопустимо, що організація навчального матеріалу, типи практичних завдань на уроках мови будували за одним зразком, незалежно від діалектного середовища, в якому перебувають учні школи. Вчитель має знати живу говірку, що нею користуються його вихованці, і цікавитися нею, бо методи роботи над засвоєнням норм літературної мови у різних діалектних умовах не тотожні.

Наведемо кілька прикладів. Так, у школі, яка перебуває на території акаючих північних говорів, де відповідно до літературного о в ненаголошеній позиції вимовляється голосний а (*авес, карова, дарога*), така особливість вимови не дає змоги правильно визначити зміст слова (*на гарбі — на горбі і на гарбі, масти — мости і масти, пали — поли і пали*), і вчителів, застосовуючи спеціальні вправи, потрібно приділити чимало часу й уваги, щоб практично навчити учнів розрізняти голосні о і а в названій позиції. У школі, яка перебуває на території говорів, де ненаголошені фонемі о і а чітко протиставляються, потреби в таких зусиллях немає.

Відомо, що в північних та багатьох південно-західних говорах звук р послідовно втратив свою давню м'яку вимову (*бурак, зора, расно, боруся, ору, трох*), хоч літературна мова перед голосними а, у, е її зберегла (*буряк, зоря, рясно, борюся, орю, трьох*). Збереглася, всупереч нормі літературної мови, давня м'яка вимова р і в усіх південно-східних говорах, причому не тільки перед голосними, а й на кінці слова (*лікарь, господарь, косарь*), хоч в останній позиції нормою літературної мови є вимова р як звука твердого. Вивчаючи приголосні, вчитель не може не звернути на це своєї уваги й по-різному домагатись засвоєння літературної норми у вимові звука р дітьми з різного діалектного середовища.

Для південно-західного діалектного ареалу властиве оглушення дзвінких приголосних у кінцевій позиції слова: *сат, стороиш, сніх*. Літературна мова його зовсім не знає (*сад, сторож, сніг*). Не властиве воно й іншим українським говорам. Якщо школа перебуває на території південно-західних говорів, то вчителів української мови, який дбає, щоб його учні засвоїли орфоепічні норми української літературної мови, потрібно звернути увагу на це явище.

Вчителів, який працює в школі на території південних областей республіки, доводиться чимало зусиль докласти, щоб допомогти учням практично засвоїти ненаголошене закінчення -ить у дієсловах 1-ї відміни 3-ї особи однини (*робить, ходить, носить*), як того вимагає літературна норма, замість діалектного е (*робе, ходе, носе*).

Подібних прикладів можна навести багато. Хотілося б, щоб це питання не залишилося поза увагою вчителя мови в школі.

Ефективність мовлення багато в чому залежить від доречно, на своєму місці вжитого слова. Слів у нашій мові багато, вони вступають між собою в синонімічні, омонімічні, антонімічні й паронімічні відношення; є серед них слова нейтральні й образні, емоційно забарвлені, слова полісемічні та моносемічні; розрізняються слова загальнолітературні і

спеціальні, термінологічні, загальнонародні та діалектичні, книжні і розмовні, архаїзми і неологізми, вживані в прямому і переносному значеннях і т. д. Учень ще в стінах середньої школи має опанувати основні словесні скарби рідної мови і навчитись раціонально їх використовувати.

Велике значення для культури мовлення, для урізноманітнення вислову і найточнішої передачі смислових та емоційних відтінків має добір найвідповідніших у кожному конкретному контексті лексичних синонімів. «Багатство синонімів — одна з питомих ознак багатства мови взагалі, — писав М. Т. Рильський. — Уміле користування синонімами, тобто вміння поставити саме те слово і саме на тому місці — невід'ємна прикмета хорошого стилю... Сказати, що людина тремтить, дрижить, трясеться, труситься — це значить окреслити, властиво, одне й те явище, але у використанні того чи іншого з даного ряду слів таїться характеристика людини, про яку йде мова, і відношення до неї того, хто говорить» (Вітчизна. — 1959. — №2. — С. 217).

Синоніми виконують різноманітну функцію. Вони допомагають уникнути повторення без потреби того самого слова, бо таке повторення знебарвлює мовлення, робить його одноманітним і знижує вплив на читача або й викликає в нього невдоволення. Часто вживають синоніми, щоб посилити значення вислову, наповнити його додатковим семантичним навантаженням («Знову дзвеніли, бриніли, сурмили комарі, допікали, дошкуляли, діймали, жерли, гризли» — Ю. Яновський) або надати явищу, предмету емоційну оцінку чи посилити її. Синоніми можуть також уточнювати значення слова. Добір того чи іншого синоніма залежить і від того, на кого розраховане мовлення, кому воно призначене та яка його стильова віднесеність. У науковому мовленні, розрахованому на вузьку групу спеціалістів, звичайним буде іншомовне слово на означення якогось спеціального поняття, а в мовленні науково-популярному йому більш відповідає слово рідне, що виступає синонімом до іншомовного (*дефініція* — *визначення*, *автогамія* — *самоzapліднення*, *вербалізм* — *марнослів'я*, *латентний* — *прихований*, *плікативний* — *складчастий* та ін.).

Відомо, що предмет, явище, дія краще пізнаються в їх порівнянні, зіставленні й протиставленні. У пригоді тут стають антоніми: «Говорила ти мало. Робила багато. І — гарно» (Б. Олійник). Вправно їх використовувати учні мають навчитися ще в школі.

Б аспектi піднесення культури мовлення не можна не згадати й про таку семантичну властивість слова, як багатозначність, особливо якщо зважити, що на ній ґрунтується вживання слова в його прямому і переносному значеннях, а також що різні значення того самого багатозначного слова по-різному співвідносні зі структурно-функціональними стилями мови.

Існує багато й інших проблем, пов'язаних з піднесенням культури мовлення. Їх доводиться розв'язувати і в класі, і в позакласному спілкуванні з учнями. На школу покладені великі обов'язки. Вона має готувати до життя людей, відданих Батьківщині, з міцними моральними переконаннями, підготовлених до суспільно корисної праці, з високою загальною культурою, невіддільною складовою частиною якої є і висока культура індивідуального мовлення.